

- **Encyklopedie filozoficzne**

ENCYKLOPEDIA (gr. ἐγκυκλία παιδεία [enkyklía paidéia]; łac. encyclopaedia — pełne, wszechstronne wykształcenie, wychowanie) — dzieło obejmujące podstawowe informacje z zakresu całokształtu wiedzy ludzkiej w każdej dziedzinie lub w jednej z dziedzin.

E. najczęściej ma charakter opracowania zbiorowego, będącego wynikiem współdziałania specjalistów. Materiał jest uporządkowany alfabetycznie, tematycznie albo pojęciowo. Termin „encyklopedia” jest neologizmem — utworzonym w 1559 przez P. Scalicha — powstałym z gr. wyrażeń ἐγκυκλία (wszechstronne, od ἐν κύκλῳ [en kyklo] — wokół, ze wszystkich stron) oraz παιδεία (wychowanie; Grecy wychowanie takie wiąźali ze szkolnym programem nauczania opartym na siedmiu sztukach wyzwolonych). Konkurencyjnym neologizmem, który pojawił się w 1541, ale się nie przyjął, była „cyklopedia” (J. S. van Ringelbergh). Za przełomową uznaje się e. franc. oprac. pod kierunkiem D. Diderota pt. *E. ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (*E. albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*, Wr 1952), zw. *Wielką E. Francuską*.

Biorąc za kryterium nie nazwę, ale ideę dzieła, obejmującego całość ludzkiej wiedzy, należy przyjąć, że pierwsze e. pojawiły się już w starożytności. Taki charakter miała kompilacja Speuzypa (370 przed Chr.); *Praecepta ad filium* (*Rady dla syna*) Katona (183 przed Chr.) oraz *Disciplinae* M. T. Warrona (50 przed Chr.). Największym przedsięwzięciem encyklopedycznym w starożytności była *Historia naturalis* Pliniusza (77 po Chr.). W średniowieczu ukazały się m.in.: Kasjodora *Institutiones divinarum et humanarum lectionum* (545); Izydora z Sewilli *Originum seu Etymologiarum libri XX* (637); e. oprac. przez cesarza Konstantyna VII (940); Teofila *De diversis artibus* (1130); Honoriusza Inklususa *Imago mundi* (1130); Ryszarda ze Świętego Wiktora *Liber excerptionum* (1140); Wincentego z Beauvais *Speculum maius* (1244); anonimowe *Compendium philosophiae* (1315); Dominika Bandiniego *Fons memorabilium universi* (1410). W czasach nowożytnych wydawnictwa typu encyklopedycznego to m.in.: J. L. Vivesa *De disciplinis* (An 1531); Ringlebergha *Lucubrationes* (1541); P. Scalicha *E., seu Orbis disciplinarum* (1559); F. Bacona *Instauratio magna* (Lo 1620); J. H. Alsteda *Encyclopaedia* (I–IV, Herbron 1630, St 1989–1990).

Za pierwszą e. wydaną w języku narodowym uznaje się *Li livres dou trésor* B. Latiniego (1264; wyd. kryt. F. J. Carmody, Be 1948, G 1998). Następne nielac. e., to: J. Apáczai Csere, *Magyar e.* (Ut 1653, Bu 1959); L. Moréri, *Le grand dictionnaire historique* (I–X, P 1674, G 1995); A. Furetière, *Dictionnaire universel* (I–III, Hg 1690, I–IV, P 1984); P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique* (1697, P 1974); jezuicki *Dictionnaire de Trévoux* (1704); J. Harris, *Lexicon — technicum* (Lo 1704); S. von Schütz, *Reales Staats- und Zeitungs-Lexicon* (1704); E. Chambers, *Cyclopaedia* (I–II, Lo 1728, Erl 1992); J. H. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* (I–LXIV, L 1732–1754, Gr 1993–1998); G. Pivati, *Nuovo dizionario scientifico e curioso sacro-profano* (I–X, Ve 1746–1751).

W latach 1751–1780 powstawała najbardziej znana e. — wielotomowe dzieło, którego red. naczelnym był D. Diderot — *Wielka E. Francuska*; zawiera 17 t. tekstu głównego, 11 t. ilustracji, 4 t. suplementu, 2 t. indeksów i 1 t. dodatkowych ilustracji. W zamierzeniu miało to być tłum. cieszącego się dużą popularnością,

ang. czterotomowego wyd. E. Chambersa *Cyclopaedia, or Universal Dictionary of the Arts and Sciences*. Dzieło to — wzór późniejszych e. — było wielokrotnie wznawiane i tłum. na różne języki. Za sprawą Diderota nabrało jeszcze większego rozmachu, stając się najważniejszym przedsięwzięciem kulturalnym i filozoficznym epoki Oświecenia.

Warto zwrócić uwagę na genezę powstania *Wielkiej E. Francuskiej*. W 1726 założono we Francji Société des Arts, gdzie powstał projekt wydania e. wiedzy i umiejętności; projekt ten nie doczekał się realizacji. Inny zamysł powstał w środowisku masońskim — niejaki Ramsay oświadczył w Paryżu w 1737, że wszyscy wielcy mistrzowie Niemiec, Anglii, Włoch i całej Europy powinni zachęcić ludzi nauki i sztuki do braterskiego wysiłku w celu oprac. uniwersalnego słownika sztuk wyzwolonych i użytkowych. Wezwanie to powtórzył w 1740 duc d'Antin, wielki mistrz masonerii franc. Nie ma dowodów na to, że Diderot był masonem, ale A. F. Le Breton, jeden z głównych wyd. *Wielkiej E. Francuskiej*, był od 1729 mistrzem loży paryskiej.

Umowę o realizację całego projektu wydawca podpisał z Diderotem i D'Alembertem 16 X 1747. W październiku 1750 wydany został *Prospekt Encyklopedii*. Pierwszy tom miał ukazać się w lipcu 1751, a całość w grudniu 1754. Faktycznie ostatni tom ukazał się w grudniu 1765 (choć uzupełnienia ukazywały się do 1780, których Diderot już nie opracowywał). W całym przedsięwzięciu brało udział ok. 160 autorów.

W *Prospekcie* czytamy, że zadaniem *Wielkiej E. Francuskiej* jest „stworzenie drzewa genealogicznego wszystkich nauk i sztuk, które by ukazało pochodzenie wszystkich gałęzi naszej wiedzy, ich związki wzajemne oraz związki ze wspólnym pniem”. Mimo że *Wielka E. Francuska* nie była tłum. z ang., to jednak pozostawała pod silnym wpływem filozofii bryt. Od strony metodologicznej nawiązywała do poglądów F. Bacona, zarówno w zakresie koncepcji nauki (rola doświadczenia i eksperymentu), jej celu (użyteczność), jak i podziału nauk (pamięć — historia, wyobraźnia — poezja, rozum — filozofia). Od strony filozoficznej widać wpływ empiryków bryt. (zwł. J. Locke'a), choć obcy jest sceptycyzm D. Hume'a; krytykowane są systemy ontologiczne Kartezjusza, N. Malebranche'a, B. Spinozy, G. W. Leibniza. Idee filozoficzne zawarte w *Wielkiej E. Francuskiej* uznać można za prekursorskie wobec pozytywizmu. Pełnemu zaufaniu do rozumu towarzyszy wiara w dobrodziejstwa postępu, osiąganego dzięki rozwojowi nauki. W *E.* obecne są silne akcenty skierowane przeciw religijnej nietolerancji i religijnemu dogmatyzmowi, jak również przeciwko etyce opartej na religii. Rozum i filozofia mają zastąpić wiarę i religię; nie ma natomiast skrajnego materializmu oraz negowania istnienia Boga. Religia atakowana jest z pozycji deistycznych, jako zwalczanie „teologicznego poglądu na świat”.

Wielka E. Francuska nie tylko sumowała całość dotychczasowej wiedzy; zawierała także ładunek ideologiczny, którego ostrze skierowane było przeciwko cywilizacji opartej na wartościach chrześcijańskich. Nie wszystkie poglądy były formułowane wprost, ze względu na zagrożenie dalszych możliwości publikacji, jak i na osobiste bezpieczeństwo wyd. i autorów. D'Alembert pisał do Woltera: „Czas odróżni to, co myśleliśmy, od tego, cośmy mówili”. *Wielka E. Francuska* przygotowała ideowy grunt pod mającą wkrótce wybuchnąć Wielką Rewolucję Francuską.

Podporządkowanie nauki ideologii wyraziło się całkowicie w wydawnictwach słownikowych i encyklopedycznych powstałych w ZSRR.

Encyklopedie filozoficzne. Biorąc za kryterium próbę przekrojowej charakterystyki rozumienia podstawowych pojęć za pierwszą e. należałoby uznać IV księgę *Metafizyki* Arystotelesa, tam bowiem Stagiryta wyjaśnia znaczenie kluczowych dla filozofii pojęć, jak substancja, przyczyna, cel. Z kolei Speuzyp (408–338), następca Platona w Akademii, był autorem e. pojętej jako pomoc dydaktyczna, w której obok zagadnień przyrodniczych i matematycznych zawarł problematykę filozoficzną (zachowały się tylko frg.). W okresie rzymskim dziełem zbliżonym do e. było *Rerum divinarum et humanarum antiquitates* M. T. Warrona (116–27 przed Chr.); znalazły się tam frg. filozoficzne poświęcone rozumieniu człowieka (6 ksiąg), prawa i państwa (6 ksiąg). Rzymski patrycjusz A. C. Celsus (I w. po Chr.) napisał 26 ksiąg pt. *Artes*, z których 6 poświęcił filozofii i prawu. Potężne dzieło Pliniusza Starszego (23–79 po Chr.) — *Historia naturalis* — nie zawierało oddzielnej części dotyczącej filozofii. Również słynny *Satyricon* M. Capelli obejmował tylko 7 sztuk wyzwolonych. Wyraźnie wyróżnionej filozofii brak w *Institutiones divinarum et humanarum lectionum* Kasjodora, a także w *Etymologiach* Izydora z Sewilli. Natomiast w pierwszej arab. e., autorstwa perskiego uczonego i polityka al-Khwarizmi (druga poł. X w.), zatytułowanej *Klucz do nauk*, elementy filozofii pojawiają się zarówno w części poświęconej nauce arab. (rozdz. 7), jak i obcej (rozdz. 3).

W chrześcijańskim średniowieczu w Bizancjum pojawiła się e. M. Psellosa (1018–1078) *De omnifaria doctrina*, nie obejmująca jednak filozofii. Na Zachodzie w wielu średniowiecznych dziełach o charakterze encyklopedycznym najczęściej nie ma wprost uwyraźnionej filozofii albo jest ona pojęta szeroko — jako synonim wiedzy. To ostatnie ma miejsce w przypadku *Didascalion* Hugona ze Świętego Wiktora, obejmującej nie tylko wiedzę teoretyczną (teologia, fizyka, matematyka), ale również wiedzę praktyczną (moralność), sztuki mechaniczne i logiczne. Na początku XIV w. opracowano (choć nie wydano) *Compendium philosophiae*, przypisywane Hugonowi ze Strasburga, w którym obok tradycyjnych działów, takich jak teologia, kosmologia czy etyka, uwzględniona została metafizyka i filozofia. Zmiana ta spowodowana była rozwojem filozofii w XIII w. (recepja i rozwój arystotelizmu), choć w następnych e. średniowiecznych rzadko pojawiał się dział filozofii. Przegląd szkół filozoficznych podaje D. Bandini (1335–1418) w *Fons memorabilium universi*. Uznany za wielkiego filozofa Alfonso de la Torre opracował *Visión delectable de la philosophía y artes liberales, metaphysica y philosophía moral* (1435) — dzieło to aż do XVII w. było wznawiane, tłum., a nawet plagiatowane. G. Reisch opracował niewielką, ale cieszącą się dużym powodzeniem e. dla młodzieży — *Margarita philosophica* (1496), którą wielokrotnie wznawiano.

Do ważnych i wpływowych wyd. o charakterze encyklopedycznym zalicza się F. Bacona *Instauratio magna* (*Wielka odnowa*) — dzieło to, zaprojektowane na wielką skalę, nie zostało ukończone. Jego struktura oparta jest na Bacona koncepcji nauki, u której podstaw leżą określone przesłanki filozoficzne (utilitaryzm, empiryzm, indukcja). Plan wyglądał następująco: I. Podziały nauk; II. Nowe organon, czyli wskazówki dotyczące tłumaczenia przyrody; III. Zja-

wiska wszechświata, czyli historia naturalna i eksperymentalna jako podstawa filozofii; IV. Drabina rozumu; V. Zapowiedzi, czyli antycypacje drugiej filozofii; VI. Druga filozofia, czyli nauka aktywna. Zbierany przez myśliciela z Werulamu materiał został wyd. pośmiertnie jako *Sylva sylvarum*.

W 1582 J. B. Bernardini przygotował słownik — *Lexicon triplex*, obejmujący poglądy Arystotelesa, Platona i stoików.

Bp A. Zara opracował *Anatomia ingeniorum et scientiarum* (1614), której pierwszy dział dotyczył człowieka, kolejne 3 — jego władz poznawczych: wyobraźni, intelektu, pamięci. Filozofia znalazła się w dziale „Intelekt”.

Protestancki teolog J. H. Alsted, którego uczniem był m.in. J. A. Comenius (Komeński), przygotował kolejno *Cursus philosophici* (1608); *Cursus philosophici e.* (1620); *E., septem tomis distincta* (1630); *Scientiarum omnium e.* (1649). W 1662 wydano słownik J. Migreliusa pt. *Lexicon philosophicum terminorum philosophia usitatorum*. Kolejny autor protestancki, A. Calovius, opracował *E. disciplinarum realium ideae, philosophiam universam, facultates superiores, ut et Organon logicam facie sua genuina repraesentantes* (Lubecae 1652). W 1666 wydano słownik P. Godarta *Lexicon et summa philosophiae*.

D. G. Morhof opracował dzieło encyklopedyczne pt. *Polyhistor, literarius, philosophicus et practicus* (I–III, Lubecae 1688), którego drugi t. poświęcony był filozofii. Następnie ukazał się słownik M. Fogeliusa *Lexicon philosophicum* (H 1689). Zdecydowanie filozoficzny charakter miała pozostającego pod wpływem kartezjanizmu praca E. Chauvina *Lexicon rationale, sive Thesaurus philosophicus ordine alphabetico digestus* (Rt 1692). Bardzo wpływowy, wielokrotnie wyd. i tłum. był słownik P. Bayle'a *Dictionnaire historique et critique* (I–II, Rt 1697). W 1716 ukazał się słownik Plexiacusa *Lexicon philosophicum* (Hg 1716), a 10 lat później *Philosophisches Lexicon* J. G. Walcha (I–II, L 1726). Większość z wymienionych e. jest dziś wznawiana.

W XIX i XX w. pojawiło się wiele słowników filozoficznych, najczęściej jako wyd. jednotomowe. Wśród e. filozoficznych znajdują się: G. S. Mellin, *Encyclopädisches Wörterbuch der kritischen Philosophie* (I–VI, Züllichau 1797–1804, Bru 1968); K. Dorner, *E. der Philosophie* (L 1910); R. Miceli di Serradileo, *Filosofia* (Vr 1937); *E. filosofica* (I–IV, Ve 1957, I–VI, Fi 1968–1969², przedruk I–VIII, R 1979); *Философская е.*, wyd. F. W. Konstantinow (I–V, Mwa 1960–1970); *The E. of Philosophy*, wyd. P. Edwards (I–VIII, NY 1967).

Wśród wielotomowych słowników na czoło wysuwają się oprac. niem.: J. Ch. Lossius, *Neues philosophisches allgemeines Real-Lexicon oder Wörterbuch der gesamten philosophischen Wissenschaften* (I–IV, Er 1803–1806); G. S. Mellin, *Allgemeines Wörterbuch der Philosophie* (I–II, Magdeburg 1806–1807); *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, nebst ihrer Literatur und Geschichte*, wyd. W. T. Krug (I–V, L 1827–1834, I–VI, Bru 1970); M. Furtmair, *Philosophisches Real-Lexicon* (I–IV, Au 1853–1855); *Wörterbuch der philosophischen Begriffe und Ausdrücke*, wyd. R. Eisler (B 1899, sukcesywnie uzupełniany i aktualizowany: I–II, B 1904², I–III, B 1910³, ostatnie wyd. opracował na nowo J. Ritter: I–XII, Bas 1971–2001); *Philosophen-Lexicon. Handwörterbuch der Philosophie nach Personen*, wyd. W. Ziegenfuss (I–II, B 1949–1950); *Archiv für Begriffsgeschichte. Bausteine zu einem historischen Wörterbuch der Philosophie*, wyd. E. Rothacker (I–XVI, Bo 1955–1972); *Philosophisches Wörterbuch*, wyd. G. Klaus, M. Buhr (I–II, L

1964, Westberlin 1987¹⁴); *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*, wyd. H. Krings, H. M. Baumgartner, Ch. Wild (I–III, Mn 1973–1974); Wśród słowników franc. należy wymienić: *Dictionnaire des sciences philosophiques*, wyd. A. Franck (I–VI, P 1844–1852, 1885); *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, wyd. A. Lalande (I–II, P 1902–1923, 1996¹⁸); *La philosophie*, wyd. A. Noiray (I–III, P 1969).

Wśród wydawnictw anglojęzycznych na uwagę zasługuje *Dictionary of the History of Ideas*, wyd. Ph. P. Wiener (I–V, NY 1973–1974).

Wydawnictw o charakterze słownikowym ukazało się stosunkowo dużo: N. Signoriello, *Lexicon peripateticum philosophico-theologicum* (Na 1872², R 1931⁵); *Dictionary of Philosophy and Psychology*, wyd. J. Baldwin (NY 1901–1905, Bristol 1998); *Philosophisches Wörterbuch*, wyd. H. Schmidt (L 1912, St 1991²²); *Dictionary of Philosophy*, wyd. D. D. Runes (NY 1942, 1983); *The Concise E. of Western Philosophy and Philosophers*, wyd. J. O. Urmson (NY 1960, Lo 1993); N. Abbagnano, *Dizionario di filosofia* (Tn 1961, 1998³); P. Foulquié, *Dictionnaire de la langue philosophique* (P 1962, 1992⁶); J. Didier, *Dictionnaire de la philosophie* (P 1964, 1997; *Słownik filozofii*, Ka 1992, 1995²); *Philosophisches Wörterbuch*, wyd. G. Klaus, M. Buhr (I–II, L 1964, Westberlin 1987¹⁴); *New E. of Philosophy*, wyd. J. Grooten (NY 1972); R. Corbisier, *E. filosófica* (Pe 1974); S. Auroux, Y. Weil, *Dictionnaire des auteurs et des thèmes de la philosophie* (P 1975, 1991); tenże, *Nouveau vocabulaire des études philosophiques* (P 1975); *Dizionario di filosofia* (Mi 1976); A. R. Lacey, *A Dictionary of Philosophy* (Lo 1976, 1996³; *Słownik filozoficzny*, Pz 1999); *Dizionario delle idee* (Fi 1977); *E. van de filosofie*, wyd. K. van Kuypers (A 1977); F. Austeda, *Lexikon der Philosophie* (W 1979, 1989⁶); *A Dictionary of Philosophy*, wyd. A. Flew (Lo 1979, 1984²); R. del Re, *Breve dizionario filosofico* (R 1979); *E. Philosophie und Wissenschaftstheorie*, wyd. J. Mittelstrass (I–II, Mannheim 1980); L. Morfaux, *Vocabulaire de la philosophie et des sciences humaines* (P 1980, 1983⁵); W. Reese, *Dictionary of Philosophy and Religion* (Atlantic Highlands 1980); P. Angeles, *A Dictionary of Philosophy* (Lo 1981); *Philosophenlexikon*, wyd. E. Lange, D. Alexander (Westberlin 1982); J. Ferrater Mora, *Diccionario de filosofía de bolsillo* (I–II, Ma 1983, 1985²); *Dictionnaire des philosophes*, wyd. D. Huisman (I–II, P 1984, 1993²); A. Kosing, *Wörterbuch der Philosophie* (Westberlin 1985); G. Durozoi, A. Roussel, *Dictionnaire de philosophie* (P 1987); J. Brosse, *Les maîtres spirituels*, P 1988 (*Mistrzowie duchowi. Leksykon*, Ka 2000²); H. Delf [i in.], *Jugendlexikon Philosophie* (Reinbek bei Hamburg 1988; *Leksykon filozoficzny dla młodzieży*, Wwa 1996); G. MacGregor, *Dictionary of Religion and Philosophy* (NY 1989); B. Mondin, *Dizionario enciclopedico di filosofia, teologia e morale* (Mi 1989, 1994²); G. Vesey, P. Foulkes, *Collins Dictionary of Philosophy* (Lo 1990; *Filozofia. Słownik encyklopedyczny*, Wwa 1997); L. R. Bush, *A Handbook for Christian Philosophy* (Grand Rapids 1991); M. Quintanilla, *Breve diccionario filosófico* (Estella 1991); J. Russ, *Dictionnaire de philosophie. Les concepts, les philosophes* (P 1991); *Philosophisches Wörterbuch*, wyd. A. Halder, M. Müller (Fr 1993, 1997³); S. Blackburn, *The Oxford Dictionary of Philosophy* (Ox 1994; *Oksfordzki słownik filozoficzny*, Wwa 1997); M. Adler, *Adler's Philosophical Dictionary* (NY 1995); N. Baraquin [i in.], *Dictionnaire de philosophie* (P 1995); *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, wyd. R. Audi (C 1995, 1999²); *The Oxford Companion to Philosophy*, wyd. T. Honderich (Ox 1995; *Encyklopedia filozofii*, I–II, Pz 1998–1999); T. Mautner, *A Dictionary of Philosophy* (C 1996).

W Polsce wielokrotnie podejmowano próby opracowania słownika filozoficznego, lecz przez długi czas próby te paliły na panewce (albo ukazywał się tyl-

ko pierwszy tom). W 1939 wydano tylko tom pierwszy (A-K) G. Ichheisera *Świat pojęć. Słownik encyklopedyczny pojęć z dziedziny filozofii, psychologii, filozofii przyrody, socjologii etc.* Wybuch wojny przerwał też prace nad wielotomowym słownikiem opracowywanym w środowisku Polskiego Tow. Filozoficznego. Z tego samego powodu nie doszedł do skutku projekt słownika Z. Zawirskiego. Ukazał się tylko pierwszy tom *Słownika filozofów* pod red. I. Krońskiej (Wwa 1966).

Zamierzenia encyklopedyczne zrealizowane: *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, red. B. Baczeko [i in.] (Wr 1971); *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, red. A. Podsiad, Z. Więckowski (Wwa 1983; kontynuacja: *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, red. A. Podsiad, Wwa 2000). W ostatnich latach oprócz tłum. obcojęzycznych ukazało się wiele nowych słowników: Z. Hull, J. Starańczak, W. Tulibacki, *Mały słownik filozoficzny* (O 1989); T. Herrmann [i in.], *Mały słownik klasycznej myśli indyjskiej* (Wwa 1992); *Słownik pojęć filozoficznych*, red. W. Krajewski (Wwa 1996); *Leksykon filozofii klasycznej*, red. J. Herbut (Lb 1997); W. Pałubicki, *Antropologia — filozofia — etyka. Słownik podstawowych terminów i znaczeń* (Gd 1998); *Filozofia*, wyd. W. Łagodzki, G. Pyszczek (Wwa 2000); *Szkolny słownik filozoficzny*, red. J. Syjud (Ka 2000).

Powszechna E. Filozofii (I–, Lb 2000–), wydawana staraniem Polskiego Tow. Tomasza z Akwinu, stanowi unikalne przedsięwzięcie w historii kultury i filozofii pol., o znaczeniu przekraczającym granice Polski. Jest dziełem ponad 100 prof. z Polski i z zagranicy. Wydawana jest pod przewodnictwem M. A. Krąpca, red. naczelnym jest A. Maryniarczyk. Zaplanowana na 8 t. (każdy t. ok. 500 haseł na 800 stronach), zawiera hasła biograficzne, przekrojowe i problemowe; te ostatnie uwzględniają różnorodność stanowisk i przedstawiane są w języku przedmiotowym, co umożliwia lepsze zrozumienie omawianej kwestii i wyrobienie własnego sądu, dzięki czemu unika się pokusy łatwego relatywizmu. Obok haseł mieszczących się tradycyjnie w filozofii zachodniej, w *Powszechnej E. Filozofii* znalazły miejsce również hasła należące do dziedzictwa filozofii Wschodu.

Bibliografia: E. Bréhaut, *An E. of the Dark Ages. Isidore of Seville*, NY 1912, 1967; F. Venturi, *Le origini dell'e.*, R 1946, Tn 1970²; M. de Toro, *Les e. à travers les âges*, Le Portique 5 (1947), 65–92; S. H. Steinberg, *Encyclopaedias*, Signature 12 (1951), 3–22; R. L. Underbrink, *About E. An Annotated Bibliography*, Jacksonville 1960; R. Collison, *E. Their History throughout the Ages*, NY 1964; J. Proust, *L'encyclopédie*, P 1965; *La pensée e. au moyen-âge*, P 1966; *Notable E. of the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Nine Predecessors of the E.*, Ox 1981; P. Łopuszański, *E. jako zwierciadło epoki*, PAL — Przegląd Artystyczno-Literacki 8 (1999) z. 4, 147–155.

Piotr Jaroszyński